

hypothese verwerkt, bijvoorbeeld een verklaring voor het grote aantal studenten (96%) waarvan in de matrikel tussen 1500-1614 niet staat opgegeven of zij minderjarig dan wel meerderjarig waren, terwijl bij ruim 3% anderen wel degelijk de vermelding *minorennis* en bij 0,7% *majorennis* staat. Deze laatsten waren de mannen van boven de vijftientig, de te Leuven gehanteerde meerderjarigheidsgrens, maar de echte minorennen hadden de leeftijd van veertien jaar nog niet bereikt en mochten volgens het Romeinse recht niet zelfstandig een eed afleggen.

De tweede afdeling, de stedelijke cultuur in haar organisatievormen, komt het beste tot haar recht in een wel erg opsommend artikel van E. van Autenboer over stedelijke feesten, processies, landjuwelen, schuttersfeesten, toernooien en dergelijke zaken. De overige lezingen zijn gewijd aan de rederijkerskamers te Antwerpen en te 's-Hertogenbosch. Deze laatste stad bezat er niet minder dan vijf, waarbij het de auteur P. v.d. Sluis niet is gelukt een sociale differentiatie aan te tonen. Het lijkt overigens zeer plausibel dat mensen met eenzelfde sociaal levenspatroon zich bij een bepaalde kamer aansluiten. A. Keersemaekers heeft dat duidelijk kunnen constateren voor de drie Antwerpse rederijkerskamers: 'De Violieren' trok kunstenaars en goeude intellectuelen, 'De Goudbloem' was de kamer van de aristocratie en 'De Olyftak' tenslotte die van de kleine neringdoenden. In de laatste afdeling over de boekdrukkers staan zoveel opsommingen dat het zelfs de geïnteresseerde lezer begint te duizelen, de colloquiumgangers zullen zeker niet alles meteen hebben kunnen opnemen. Het interessantst lijkt me hier een bijdrage van M. A. Nauwelaerts, 'Drukkers en schoolboeken te Antwerpen tot 1600'. Hij heeft zich daarbij vooral gericht op de periode na 1540, omdat vóór dat jaar het terrein aardig bekend is door de standaardwerken van Campbell en Nijhoff-Kronenberg. Dit artikel is overigens karakteristiek voor de hele bundel; een specialist van grote reputatie heeft een mijn van informatie ontsloten, maar verzuimt zo erg fascinerende lectuur te bieden. Dat kan van veel andere bijdragen ook gezegd worden.

H. P. H. Jansen

W. J. Buma en W. Ebel met medewerking van M. Tragter-Schubert, ed., *Westerlauwersches Recht, I, Jus Municipale Frisonum* (Altfriesische Rechtsquellen, Texte und Übersetzungen VI; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1977, gebonden in twee 'Halbbände', I, 302 blz., II, blz. 303-686, DM. 170, ISBN 3525 181582).

Sedert P. Sipma, die in 1927 de uitgave van 545 oudfriesse oorkonden had verzorgd, in 1930 optrad als lector in de Friese taal- en letterkunde te Groningen, is de Groninger universiteit het centrum bij uitstek geworden van de studie der oudfriesse rechtsbronnen. Na drie delen *Oudfriesche Oorkonden* te hebben uitgegeven ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1927, 1933, 1941) vervolgde Sipma de door hem opgezette serie Oudfries(ch)e Taal- en Rechtsbronnen met de bewerking van één der Friese rechtshandschriften (1943). Jongere geleerden namen daarop de fakkel over en zetten de reeks voort met negen delen rechtshandschriften en één deel oorkonden. Nadat hij in 1954 het tweede en in 1961 het eerste R(i)ustringer handschrift in de volgens het diplomatische systeem bewerkte Oudfriesse Taal- en Rechtsbronnen had gepubliceerd, bezorgde W. J. Buma (van 1956 tot 1976 hoogleraar in de Friese taal- en letterkunde en het Gotisch te Groningen) in 1963 samen met de Göttinger rechtshistoricus W. Ebel een kritische editie met een Duitse vertaling van deze beide codices. Dit boek vormde deel I van de door hem opgezette reeks Altfriesische Rechtsquellen (Göttingen etc, 1963). In de vier volgende delen (Göttingen, 1965, 1967,

1969, 1972) bewerkten en vertaalden Buma en Ebel codices die reeds door Buma, Sipma, Fokkema, Hoekstra en Sjölin waren gepubliceerd in wat ik nu maar de 'Haagse serie' zal noemen. Is de Haagse reeks in eerste instantie gericht op een publiek van filologen - maar door registers, woordenlijsten c.q. woordenboeken en in twee edities een Duitse vertaling, ook voor (rechts)historici te hanteren - , de Göttinger uitgaven zijn in de eerste plaats bedoeld voor niet-filologisch gebruik.

Haar waarde ontleende de serie *Altfriesische Rechtsquellen* tot dusverre voornamelijk aan de betere leesbaarheid van de teksten en aan de vertaling. Toen hij de eerste delen van deze reeks besprak in het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* (XXXIII (1965) 620-24 en XXXVI (1968) 599-611), heeft N. E. Algra bij de vertalingen nogal kritische kanttekeningen geplaatst. Erkennend dat het vaak bijzonder moeilijk is de oudfriesse rechtsteksten weer te geven in een moderne taal, oordeelde hij dat men deze vertalingen niet moet canoniciseren en wees hij een aantal concrete feilen aan. Zijn belangrijkste bezwaren waren ten eerste, dat soms de vertaling wel een zin geeft maar geen zin heeft, althans dat men zich er niets bij kan voorstellen, en ten tweede dat herhaaldelijk een woord dat een bepaald rechtsinstituut aanduidt, al naar gelang van de uit het zinsverband blijkende functie van die rechtsinstelling, steeds weer anders wordt vertaald: 'de gebruiker van de vertaling, die de oorspronkelijke taal niet machtig is, zou zich van het door die ene term aangeduide instituut geen voorstelling meer kunnen maken' (*TvR*, XXXVI (1968) 605). De bewerkers van de *Altfriesische Rechtsquellen* zijn voor de onderhavige uitgave bijgestaan door een van huis uit Duitstalige wetenschappelijk medewerkster voor rechtsgeschiedenis aan de Groninger universiteit, die na een filologische opleiding bovendien de studie Nederlands recht voltooide. Of dit drietal met Algra's bedenkingen rekening heeft gehouden, is zonder diepgaande studie moeilijk uit te maken. Ik heb de indruk dat dit stellig met het eerste bezwaar het geval is. En Algra's eindoordeel over het tweede deel van de reeks - 'een bijzonder heldere vertaling..., beknopt en toch duidelijk' - lijkt mij zeker op dit zesde van toepassing.

Het hier aangekondigde werk heeft een 'meerwaarde' boven de voorgaande delen: het bevat de kritische uitgave van het oudfriesse gedeelte van een handschrift, waarvan de diplomatische uitgave (nog) ontbreekt in de *Oudfriesse Taal- en Rechtsbronnen*. Dit handschrift - '*Jus Municipale Frisonum*' getiteld en door frizisten als J aangeduid - bevat 44 stukken (grotendeels rechtsteksten en verder enkele kroniekjes), waarvan het laatste, het in 1883 reeds door A. Telting uitgegeven *Stadboek van Sneek*, niet is afgedrukt aangezien het in het middelnederlands geschreven is. Ook van de drie - of zo men wil vier - niet-juridische kroniekjes die in het handschrift voorkomen, hoort volgens de bewerkers het laatste - '*Dae cronika fan Hollandt*' (nr. XXXII, 588-93) - eigenlijk niet in deze uitgave thuis, omdat de taal ervan geen Fries is (333). Hun wetenschappelijk geweten sussen de uitgevers met de opmerking 'dass die Sprachformen der betreffenden historischen Schrift nicht rein holländisch sind, sondern einen friesischen Anstrich haben... Man könnte daher besser von einer Mischsprache reden, in der das Hollandische vorherrscht' (334). Misschien kan tot hun gemoedsrust ook bijdragen de mening van de eerste uitgever van dit kroniekje, P. Gerbenzon (*Kleine oudfriesse kronieken* (Groningen 1965) 76-78), die de taal ervan voor Fries houdt (Gerbenzon, 2 en 20).

De reden waarom Buma c.s. '*Dae cronika fan Hollandt*' hebben opgenomen is dat zij aan de hand daarvan het verloren gegane manuscript waarvan J huns inziens een afschrift moet zijn, menen te kunnen dateren (334,8). Gerbenzon (1; vgl. 20) noemt *Jus Municipale Frisonum* 'een midden-zestiende-eeuws afschrift van een codex, die - waarschijnlijk in 1464 - in of bij Sneek (wellicht in het klooster Thabor) moet zijn geschreven'. Door middel van onderzoek van de watermerken in het papier van het handschrift wordt het nu door de uit-

gevers omstreeks 1530 gedateerd (8). 'Das Ms. geht aber unstreitig auf eine Vorlage aus dem Jahre 1464 zurück, denn eines der aufgenommenen Stücke, *Dae cronica fan hollandt*, schliesst auf Bl. 184r mit den Worten: '*ende philippus wert heer van hollandt ende Js tot noch toe als Jnt iaer van lxiij*' (S, vgl. 334, 592). Dat 'Dae cronika fan Hollandt' in 1464 is ontstaan, wil er bij mij wel in, maar waarom dit ook zou impliceren dat het hele handschrift J zou teruggaan op een uit 1464 daterend 'archetype', is mij niet duidelijk. Het is te merkwaardiger dat hierover geen nadere informatie wordt gegeven, daar de bewerkers deze bewering een paar bladzijden verder zelf ondergraven. Ms. J begint namelijk met een 'fast gleichzeitige(s) mittelalterliche(s) Register, das sich nicht auf die ganze Kompilation bezieht', een partieel 'Inhaltsverzeichnis' dus. 'Schlagt man die zuletzt im Inhaltsverzeichnis aufgeführte Quelle im Ms. nach, so zeigt sich, dass der Kopist am Ende derselben mit einem Seufzer der Erleichterung die Worte: *Et est finis, sit laus deo* niederschrieb. Die Möglichkeit besteht also, dass das erwähnte Sühneformular den ursprünglichen Schluss des Kodex gebildet hat' (11, vgl. het slot van nr. XX op p. 400). Of met deze 'Kodex' nu J of de 'Vorlage' van J wordt bedoeld, is mij niet duidelijk. Maar dat J en zijn veronderstelde 'Vorlage' blijkbaar niet goed uit elkaar worden gehouden, doet er in dit verband weinig toe. Als de twintigste tekst het oorspronkelijke slot van J of zijn 'Vorlage' zou zijn, dan is immers de (hetzij in de 'Vorlage', hetzij in J) toegevoegde rest - en daarmee het in nr. XXXII genoemde jaartal (14)64 - van geen enkele betekenis voor de datering van de eerste twintig teksten van die 'Vorlage'.

Verwijzend naar Gerbenzons *Kleine oudfriese kronieken* (15) en naar R. Steensma, *Het klooster Thabor bij Sneek en zijn nagelaten geschriften* (Leeuwarden, 1970) 93 (die Gerbenzons argumentatie citeert en daar niets aan toevoegt) schrijven de bewerkers dat het ms. J naar alle waarschijnlijkheid 'aus dem Skriptorium des genannten Augustinerklosters im Wymbritseradeel hervorgegangen' is (10). Indien hiermee wordt bedoeld dat het handschrift J in Thabor geschreven is, dan is de argumentatie curieus. Gerbenzon had geschreven: 'in de codex Jus Municipale wijst al veel op Sneek en zijn naaste omgeving: het handschrift bevat het stadboek van Sneek, de Papena ponten van Wymbritseradeel, boetetakken van Wymbritseradeel en van Grandwerum en de ambtseed van de grantera-grietman; de taal is duidelijk zuidwestelijk gekleurd. Is ook onze codex J, of was tenminste de 'Vorlage' (van 1464?) afkomstig uit Thabor?' Het zijn exact dezelfde argumenten die door Buma c.s., met name taalkundig, wat nader worden geadstrueerd en hen tot een conclusie leiden die minder duidelijk is dan de genuanceerder uitspraak van Gerbenzon. Is J immers al een min of meer nauwkeurig afschrift van een verloren gegaan manuscript, dan ligt de conclusie voor de hand dat deze 'Vorlage' wel eens in Thabor geschreven kon zijn. En indien dat het geval is, dan is het zeer wel mogelijk - maar bepaald niet noodzakelijk - dat ook J uit hetzelfde scriptorium afkomstig is. Anders dan Gerbenzon hebben Buma c.s. deze problemen niet goed onderscheiden.

Waar de 'unstreitige' these dat J een 'Vorlage', 'Archetypus' moet hebben op gebaseerd is, weet ik niet. Misschien wordt het onwaarschijnlijk geacht dat in 1530 (of later) iemand de moeite neemt om een verzameling van rechtsteksten samen te stellen die voor de praktijk geen betekenis meer heeft. Maar waarom schrijft iemand dan wel een bestaande verzameling over? Wellicht zijn daar wel antiquarische en ideologische redenen voor aan te voeren, maar die kunnen dan toch net zo goed de bezigheden van een zestiende-eeuwse samensteller verklaren? Het blijft een raadsel. Het is natuurlijk wel mogelijk dat J in zijn geheel een afschrift is van één ander — vóór circa 1530 en in ieder geval gedeeltelijk in of na 1464 geschreven - manuscript, maar het is net zo goed mogelijk dat de inhoud van J uit meer dan één handschrift is gecompileerd. Alleen indien men dit laatste aanneemt, is het

geoorloofd te spreken van 'der Kompilator der Handschrift J' (317), van een door de schrijver van J samengesteld 'Konvolut' (318), van de 'Redaktor' van handschrift J (330) en van het 'Sammelwerk' van de 'Redaktor von J' (338, 348). Maar dan mag niet tegelijk een hypothetische 'Vorlage' van 1464 worden gebruikt als de 'terminus ante quem' bij de datering van de als nummers XXX en XXXI opgenomen kroniekjes (332, 333) en van de grietmansseed (341).

De onderhavige uitgave van *Jus Municipale Frisonum* bevat behalve een kritische teksteditie een uitvoerige inleiding (7-25, 309-48) en een register in beide 'Halbbände' (262-95, 646-86), alsmede een literatuuropgave (296-302). Bij de eerste 'Halbband' hoort een kleine 'Berichtigungszettel', op bladzijde 163 is een fout gezette of ontbrekende regel over- of ingeplakt. Buma's acribie kennend neem ik aan dat de editie van de tekst wel praktisch feilloos zal zijn. Over de uiterst instructieve inleiding, waarin niet alleen het manuscript wordt beschreven maar ook een samenvatting wordt gegeven van de inhoud van de 43 afgedrukte teksten (met vermelding van literatuur), zou nog wel wat te zeggen zijn. Om wille van de ruimte moet ik het bij één enkele opmerking laten. Die betreft het wat onorthodoxe gebruik van de term 'Kodifikation'. Op bladzijde 9 wordt (de inhoud van) J een codificatie genoemd; op bladzijde 11 worden (de in) zes oudfriese handschriften en een incunabel - de 'Oude Druk' - (vervatte verzamelingen teksten) als zeven codificaties aangemerkt; op bladzijde 17 heten de in zeven oudfriese rechtshandschriften en de Oude Druk voorkomende 'Zeventien keuren' en 'Vierentwintig landrechten' (zie 134-67) de oudste codificaties in het Fries; op bladzijde 22 wordt van een andere, onder andere in J voorkomende, rechtstekst - het 'Jongere Schoutenrecht' (nr. XIII, 206-39) - gezegd: 'Die betreffende Kodifikation ist ein Rechtsbuch...'. Het woord 'Kodifikation' wordt dus achtereenvolgens gebruikt in de betekenis van 'geschreven, c.q. gedrukte verzameling rechtsteksten', 'rechtstekst' en 'rechtsboek'. Met name de laatste qualificatie maakt duidelijk hoe ongelukkig dit onvaste woordgebruik is: in het rechtshistorisch spraakgebruik plegen de noties 'codificatie' en 'rechtsboek' elkaar immers uit te sluiten. En waar onder een codificatie gewoonlijk een van overheidswege uitgevaardigd, min of meer systematisch wetboek wordt verstaan, doet men er goed aan deze term voor de oudfriese rechtsbronnen niet te gebruiken.

Rest mij tenslotte te constateren dat de bewerkers van deze mooie uitgave - en de Groninger Universiteit die er financiële steun voor verleende — zowel de studie van het oudfriese recht als die der Friese taal- en letterkunde een grote dienst hebben bewezen. Ik voeg daaraan graag de wens toe dat Buma - de drijvende kracht achter de serie *Altfriesische Rechtsquellen* — van zijn emeritaat gebruik zal kunnen maken om nog menig deel te laten volgen. In samenwerking met Gerbenzon en mevrouw Tragter wijdt de 'Altmeister' van de Friese filologie zich thans aan de uitgave van *Codex Aysma* - geen geringe opgave!

Naschrift: Nadat ik deze bespreking inzonderheid publiceerde Dietrich Hofmann onder de titel 'Zu der neuen Ausgabe und Übersetzung der altfriesischen Handschrift 'Jus municipale Frisonum'. Mit Untersuchungen zur Textgeschichte der westerlauwerschen Busstaxen' een uitvoerige studie naar aanleiding van de onderhavige uitgave in *It Beaken*, XLI (1979) 337-358.

Theo Veen

B. L. Meulenbroek, ed., *De dichtwerken van Hugo Grotius*, I, 2, pars 5 A/B (Assen: Van Gorcum, 1978, 351 blz., f129,50, ISBN 90 232 1560 5).

In 1608 publiceerde Hugo Grotius zijn tweede treurspel, de tragedie *Christus Patiens*. Een